

РОЛЬ КРАЄЗНАВЧОГО ПРИНЦИПУ У ШКІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЧНІЙ ОСВІТІ

THE ROLE OF REGIONAL STUDIES PRINCIPLE IN SCHOOL GEOGRAPHICAL EDUCATION

Краєзнавчий принцип сьогодні залишається актуальним та важливим для освіти. Він сприяє формуванню у учнів цінностей власної культури, патріотизму та глибокому розумінню географії, історії, традицій, та цінностей свого регіону та і цілої країни.

Завдяки краєзнавчому принципу під час навчання учні мають можливість навчитися розуміти теоретичні аспекти географічної науки на використовуючи метод «від близького до далекого». Адже впровадження компонентів краєзнавчої роботи сприяє підвищенню рівня якості освіти і можливістю зацікавити учнів до вивчення предмета. Основна мета застосування краєзнавчого підходу у вивченні географії полягає у можливості навчати учнів спостерігати географічну реальність через приклади їхнього власного регіону. Це дозволяє їм бачити взаємозв'язки та взаємодію окремих складових географічної області. Отримані під час спостережень результати використовуються на уроках для утворення реальних уявлень та формування понять про географічні процеси.

У статті розглядається роль краєзнавчого принципу у системі шкільної освіти. Відзначається мета та завдання сучасної освіти, які полягають у формуванні системи цінностей, що сприяє прийняттю обґрунтованих рішень у повсякденному житті, вмінню застосуванню набутих знань і вмінь, критичному мисленню та виявленню поваги та любові до власної країни. Шкільні курси географії сприяють повнішому розумінню закономірностей розвитку природи та суспільства у власній країні. Вони розширюють світогляд учнів і допомагають збудувати міцний зв'язок між отриманими теоретичними знаннями та реальним життям. У процесі вивчення географії, краєзнавство виступає як важливий інструмент. Дослідження, спрямовані на вивчення рідного краю, сприяють формуванню географічних уявлень. Інформація про природні умови краю та економічну діяльність місцевого населення може бути використана як приклади та ілюстрації під час проведення уроків. Подані також практичні інструменти краєзнавства, які на нашу думку, які дозволяють створити позитивне освітнє середовище, яке сприятиме глибокому вивченню рідного краю та розвитку дослідницьких навичок учнів, що в свою чергу підсилить вивчення географії.

Ключові слова: краєзнавство, географія, рідний край, краєзнавчий принцип, краєзнавчий підхід.

The regional studies principle remains relevant and significant in education today. It contributes to fostering values of one's own culture, patriotism, and a deeper understanding of the geography, history, traditions, and values of one's region and the entire country.

Thanks to the regional studies principle, during the learning process, students have the opportunity to comprehend the theoretical aspects of geographic science using the «from the near to the distant» method. Implementation of components of regional studies work enhances the quality of education and engages students in the subject matter. The primary goal of employing the regional studies approach in geography education lies in teaching students to observe geographical reality through examples from their region. This allows them to perceive the connections and interactions among different components of the geographical area. The results obtained from these observations are utilized during lessons to form genuine perceptions and develop an understanding of geographic processes.

The article discusses the role of regional studies principles in the school education system. It highlights the goals and objectives of modern education, aimed at shaping a value system that facilitates making informed decisions in daily life, proficiently applying acquired knowledge and skills, fostering critical thinking, and showing respect and love for one's own country. Geography courses in schools contribute to a more comprehensive understanding of the patterns of development in nature and society within one's own country. They broaden students' perspectives and assist in establishing a strong connection between acquired theoretical knowledge and real-life scenarios. In the process of studying geography, regional studies act as a significant tool. Investigations focused on exploring one's native region contribute to the formation of geographic concepts. Information about the natural conditions of the region and the economic activities of the local population can be used as examples and illustrations during lessons. Additionally, practical tools for regional studies are presented, which, in our opinion, will help create a positive educational environment conducive to in-depth exploration of one's native region and the development of students' research skills, thereby enhancing the study of geography.

Key words: regional studies, geography, native land, regional studies principle, regional studies approach.

УДК 373:908

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/65.1.9>

Добинда І.П.,

канд. геогр. наук,
асистент кафедри фізичної географії,
геоморфології та палеогеографії
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича

Герасимчук А.А.,

студентка VI курсу географічного
факультету
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сьогодні особливо важливим постає питання відродження національної самобутності, історичної пам'яті українського народу. Одним із основних завдань шкільної освіти є виховання у школярів любові до Батьківщини, формування активної громадянської позиції та збереження історико-культурних надбань. Провідна роль у забезпеченні

реалізації поставлених завдань належить географічному краєзнавству.

В умовах сучасного розвитку суспільства все частіше спостерігається тенденція звернення населення до історичного минулого своєї країни та своєї малої Батьківщини. В наші дні існує потреба у аналізі та систематизації існуючих довідкових краєзнавчих матеріалів та проведенні сучасних

краєзнавчих досліджень, на прикладі малодосліджених територій. Значення краєзнавчої роботи зростає та являється актуальним напрямком досліджень.

Мета сучасної шкільної освіти – виховання системи цінностей, які допоможуть у повсякденному житті приймати правильні рішення, вдало застосувати набуті знання та уміння, критично мислити та проявляти повагу та любов до своєї країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Краєзнавство значний проміжок часу залишається актуальним предметом досліджень, дане питання було висвітлене у численних наробках видатних українських краєзнавців – М.Ю. Костиці [4, 5], Я.І. Жупанського, В.П. Круля [2], В.С. Прокочука [13], В.В. Обозного [4]. Доцільність використання концепції дослідження власного регіону та використання матеріалів краєзнавства у процесі шкільної освіти сьогодні підтверджена низкою праць [1, 3, 6, 10, 11, 15].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вивченням краєзнавчих питань займаються не лише географи, а й історики, художники, літературознавці. Але, на нашу думку, головною складовою національного краєзнавства все ж таки виступає географічне краєзнавство. Тому сьогодні варто звернути увагу саме на значущість краєзнавства та й географії, загалом, у формуванні національної свідомості та патріотизму молодого покоління.

Мета статті. Визначити значення і роль краєзнавчого принципу у шкільній освіті і його реалізацію у практичному застосуванні вчителем для вивчення рідного краю та прояву дослідницьких навичок учнів.

Виклад основного матеріалу. Шкільне краєзнавство є складовою частиною навчального краєзнавства. Стосовно трактування визначення шкільного краєзнавства теж існують відмінності, оскільки шкільне краєзнавство має свій відмінний предмет досліджень та науковці по-різному його означають.

Прус І. Т. розглядає краєзнавство як дидактичну категорію, суть якої полягає у всебічному вивченні учнями в навчально-виховних цілях певної території за різними джерелами і, головним чином – на основі безпосередніх спостережень під керівництвом викладача [13].

Шкільне краєзнавство, твердять М.Ю. Костиця та В.В. Обозний – це організована під керівництвом учителя багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька та суспільно корисна діяльність школярів у процесі комплексного вивчення рідного краю [4].

У наш час питання уточнення теоретичних аспектів краєзнавства у шкільній освіті залишається актуальним, потребує переосмислення та здійснення ряду заходів підвищення професійної

підготовки педагогів. Краєзнавча діяльність у аспекті шкільної освіти виконує низку важливих функцій: освітню, пошукову, дослідницьку, пізнавальну, патріотичну.

Поняття «край» являється центральним елементом у шкільному краєзнавстві, оскільки у першу чергу завдання шкільного краєзнавства – це всеохоплююче вивчення свого рідного краю. Зміст вивчення рідного краю визначається чинною навчальною програмою. Не існує єдиного загально визначеного означення терміну «край», «рідний край». Дане питання може розглядатися на різних рівнях як від локального рівня (село) так і до регіонального (історико-географічний край). Найбільш часто під малою Батьківщиною мають на увазі територію адміністративної області проживання.

Головними завданнями краєзнавства у системі шкільної освіти є: вивчення природного середовища навколишньої природної місцевості, патріотичне виховання учнів, формування дбайливого ставлення до своєї землі. Ефективність навчання шкільних курсів географії зростає із вдалим поєднанням місцевого краєзнавчого матеріалу із теоретичними знаннями здобутими у школі.

Краєзнавчий принцип сприяє об'єднанню навчання та виховання в єдиний процес, перетворюючи теоретичні знання у практичні вміння та навички учнів. Викладання географії на основі краєзнавства означає організацію навчального процесу таким чином, щоб місцевий матеріал став вихідною точкою для формування географічних уявлень, понять і закономірностей.

Краєзнавчий принцип навчання – педагогічний принцип навчання, який полягає означенні, виявленні, розкритті та підтвердженні наукових понять прикладами із навколишнього природного середовища. Він передбачає всебічне вивчення своєї місцевості та використання краєзнавчих матеріалів в процесі навчання географії. Роль краєзнавчого принципу у вивченні шкільної географії надзвичайно велика, даний принцип дозволяє сформувати в учнів зв'язок раніше вивченого теоретичного матеріалу із життям. Тобто дозволяє встановити асоціативний зв'язок вивченого теоретичного матеріалу із прикладом даного об'єкта чи явища на місцевості.

Процес безпосереднього споглядання природних об'єктів на місцевості дозволяє сформувати правильне уявлення про об'єкти та явища у географічній оболонці. Реалізація краєзнавчого принципу дозволяє будувати процес навчання географії відповідно до знаного педагогами дидактичного правила: «від відомого до невідомого», «від близького до далекого» [10].

Природа виступає ефективним засобом виховання любові до свого рідного краю, усвідомлення унікальності, цінності навколишнього природного

середовища та дбайливого ставлення до природи. Живе споглядання природи емоційно впливає на людину, розвиває естетичні смаки, дозволяє порівнювати схожі природні об'єкти та виділяти риси відмінності. Навички спостереження та оцінки природи найкраще розкриваються в учнів під час прогулянок, туристичних екскурсій та походів. Для вчителя важливою задачею є організація діяльності із врахуванням вікових особливостей учнів та специфіки вибраних об'єктів для відвідування. Охорона природи і дбайливе ставлення туристів є ключовим аспектом.

Одним із найважливіших завдань шкільної освіти є виховання свідомого громадянина своєї держави із почуттям власної приналежності та відповідальності за свою землю. Шкільні курси географії дозволяють найповніше розкрити закономірності розвитку природи та суспільства своєї Батьківщини, розширюють світогляд учнів та дозволяють встановити зв'язок набутих теоретичних знань із життям.

Основними ціннісними орієнтирами Державного стандарту базової та повної середньої освіти є активна громадянська позиція та патріотизм, любов до рідного краю та відповідальність за довілля. Перевагою шкільної географії у аспекті патріотичного виховання є можливість застосування різноманітних методів та прийомів. Саме шкільні курси географії здатні повною мірою сформулювати в учнів різного віку ціннісні орієнтири та риси людини-громадянина, патріота своєї держави. Набуття учнями знань про свою державу та територію свого рідного краю посилює почуття власної відповідальності за життя у навколишній місцевості, виховує почуття любові до своєї землі, сприяє усвідомленню її цінності та неповторності. Шанобливе ставлення до своєї землі та питань збереження пам'яті про історичне та культурне минуле, дозволяє учневі усвідомити свою єдність із минулими поколіннями та зрозуміти роль власної відповідальності у збереженні історичної пам'яті, природних та історико-культурних надбань.

У навчанні географії краєзнавство є одним із засобів здійснення навчання. Роботи, пов'язані з вивченням рідного краю, сприяють формуванню географічних понять. Матеріал про природу краю, господарську діяльність місцевого населення може використовуватися в якості прикладів та ілюстрацій на уроках.

Варто згадати те, що вкладали видатні українські краєзнавці М. Костриця та В. Обозний у виховний зміст краєзнавства: «Вивчаючи рідний край, оволодіваючи пошуково-дослідницькими навичками, здійснюючи свої маленькі відкриття, краєзнавці ознайомлюються з досвідом складних взаємовідносин природи і суспільства. Це безперечно приводить до самопізнання і самовизначення, а в кінцевому підсумку – до морального

становлення особистості, її громадянської зрілості» [4].

Суть краєзнавчої освіти у школі полягає у таких аспектах: – збереженні історичної пам'яті та національної ідентичності населення; – розвитку патріотизму та почуття відповідальності за місце свого проживання; – формуванню соціальних навичок вихованців та вміння працювати в команді; – вихованню почуття поваги до культурного різноманіття свого регіону; – збагаченні знань учнів через отримання практичного досвіду.

М. Крачило зазначає, що: «через неї (краєзнавчу роботу) можна здійснити один з головних принципів навчання і виховання – принцип єдності теорії і практики, зв'язку навчання з життям» [7].

Вивчення історичного минулого регіону свого проживання постає не тільки інтелектуальним викликом, а початком для особистої участі вихованців у розвитку свого регіону. Маючи глибоке знання про минуле свого рідного краю, вихованці відчують себе його частиною та виявляють ініціативу внести внесок у майбутнє свого регіону. На даному етапі розвитку суспільства, являється необхідним вивчення не тільки подій, які викликають гордість серед населення, але й тих, які стали справжнім випробуванням. Глибинне вивчення історичного минулого території свого проживання не тільки сприяє набуттю фактів, але створює найкращі можливості для формування національної ідентичності. Сьогодні для підростаючого покоління одержані знання являються ключем до розуміння того: «хто ми є, і звідки ми походимо». Вивчення визначальних аспектів історичного розвитку регіону, формує в учнів відчуття поваги та посилює гордість за свою землю. На прикладі вивчення досягнень своїх співвітчизників та подій, які стали ключовими у історичному розвитку регіону, краєзнавчі знання стають джерелом патріотизму. Школярі усвідомлюють важливість внеску свого регіону в загальний аспект національної ідентичності держави.

Принципово важливим являється те, що при реалізації краєзнавчого підходу до навчання педагог має враховувати вікові та психологічні особливості школярів [10]. Учні молодшої школи краще запам'ятовують динамічний, конкретний та емоційний матеріал. Найбільше їх цікавить «яскраве, нове та невідоме» [11].

За В. Матяш [9] реалізація краєзнавчої діяльності повинна відбуватися у зв'язку із основними краєзнавчими педагогічними принципами, зокрема, принцип науковості, який передбачає чітке обґрунтування об'єкта дослідження; принцип системності і послідовності, що впливає як і з поставлених завдань перед педагогічним краєзнавством, так і з особливостей процесів, явищ, що вивчаються; принцип доступності полягає в тому, що накопичення краєзнавчо-педагогічного матеріалу дає

можливість поглибити уявлення про педагогічні явища в цілому; принцип комплексності, який впливає із самого змісту педагогічного краєзнавства, його напрямків, різних за змістом та методами досліджень, що ведуть у своїй сукупності до наукового і всестороннього пізнання освітянської справи регіону, рідного краю; принцип врахування індивідуальних особливостей, попереднього досвіду студентів, суть якого полягає у вивченні і врахуванні індивідуальних особливостей студентів, їхніх інтересів, попереднього досвіду з метою підвищення якості навчальної роботи з педагогічного краєзнавства, всебічного розвитку студентів, розвитку їхніх творчих здібностей.

У залежності від вікової групи учнів, можливо помітити різницю у сприйнятті та засвоєнні ними нової інформації. Якщо молодші школярі можуть краще засвоювати інформацію через форму гри та взаємодію, то учні старших класів уже більш схильні до проведення самостійних досліджень та аналізу. Враховуючи це, педагог повинен вміло адаптувати методику проведення краєзнавчої роботи, із наданням переваги найбільш ефективним методам навчання для кожної вікової групи школярів.

Також важливо враховувати психологічний аспект, оскільки вихованці різних вікових категорій мають відмінний рівень зацікавленості та вмотивованості щодо вивчення нового матеріалу. Особливо важливо враховувати ці аспекти при плануванні та реалізації краєзнавчих заходів. Діяльність краєзнавчого спрямування являється ефективним інструментом для розвитку соціальних навичок школярів. Звісно, цей аспект також пов'язаний із психологічними особливостями розвитку дітей.

Педагог має стимулювати співпрацю та комунікацію між учнями різних вікових груп, розвивати вміння ефективного спілкування із врахуванням інтересів кожного учасника освітнього процесу.

В умовах сучасної освітньої системи врахування вікових та психологічних особливостей учнів при краєзнавчих пошуках ставить перед освітою нові виклики. Педагоги мають розробляти та вдосконалювати методику навчання на краєзнавчій основі та розробляти відповідно до цього ігрові та інтерактивні форми роботи із учнями, з метою забезпечення найбільш ефективної адаптації до потреб учнів різних вікових груп.

Крамська М. [6] зазначає, що «відмітною ознакою організації краєзнавчої роботи в Новій Українській школі має стати органічне поєднання дослідництва і творчості, що передбачає урізноманітнення практичної діяльності молодших школярів, зокрема, поєднання пошуку фактів і даних із подальшим аналізом, систематизацією, творчим осмисленням та практичним застосуванням».

Практичне впровадження краєзнавчого принципу навчання, в наші дні, являється ефективним

інструментом сучасної освітньої системи. Практичні інструменти краєзнавства дозволяють повною мірою створити сприятливе освітнє середовище для глибокого вивчення рідного краю та прояву дослідницьких навичок учнів:

1. Дослідження навколишнього природного середовища – дослідження місцевої природи та екосистем найкраще відкривають можливості учням для розуміння взаємозв'язків між людиною та природою. Залучення учнів до дослідження екологічних проблем своєї місцевості сприяє формування в учнів екологічної свідомості та розуміння власної відповідальності за нього. Оскільки любити ми можемо лише те, що знаємо, відчуваємо, то необхідно давати змогу дітям власноруч вивчати найближче їхнє оточення. Вони мають знати «кожну річку, ліс, озеро, острів тощо, знати найближчі села, їх будівлі і т. п., знати рослинність, звірину свого краю, знати, чим люди займаються, коло чого вони працюють» [14].

2. Створення проектів – впровадження проектних методів навчання, відкриває учням найкращі можливості для власної дослідницької діяльності і розвитку творчих здібностей.

3. Проведення екскурсії – екскурсії створюють найкращі можливості для застосування учням теоретичних знань у практичних умовах, учні можуть можуть взаємодіяти і власноруч досліджувати об'єкти про які вони чули на уроках. Також відвідування краєзнавчих музеїв історичних місць дозволяє учням отримати додаткову інформацію, яку не завжди можна отримати у рамках традиційного уроку. Перевагою екскурсії є можливість аналізу учнями представленої інформації, можливість отримувати відповіді на свої запитання та розвиток свого мислення.

За словами А. Максютова [8] «подорожуючи стежками рідного краю, людина долає численні перешкоди, виробляючи необхідні риси характеру, вчиться спостерігати, здійснювати свої маленькі відкриття, аналізуючи складні відносини між людиною і природою».

4. Участь у місцевих заходах – співпраця з місцевою громадою має важливе значення для розвитку учнів та формування їхньої громадянської свідомості та активної громадянської позиції. Участь вихованців у місцевих заходах може сприяти розвитку лідерських якостей, таких як організаційні навички комунікабельність та здатність до співпраці. Також участь у місцевих заходах може стати додатковим джерелом для застосування теоретичних знань на практиці. Співпраця з громадою та участь у місцевих ініціативах сприяють гармонійному розвитку учнів і вироблені в них почуття відповідальності за своє оточення.

5. Місцеві віртуальні тури – це інноваційний метод дослідження та пізнання конкретного

регіону або місцевості за допомогою віртуальних технологій. Віртуальні тури створюють можливості пізнання місцевостей для людей, які знаходяться на великій відстані. Також віртуальні тури можуть бути ефективно використані в освітніх цілях, оскільки надають учням можливість вивчати різні аспекти культури чи історії або природи свого регіону. Місцеві віртуальні тури також можуть слугувати засобом для привернення туристів через віртуальний простір. Однією із головних переваг віртуальних турів є можливість розкриття мало-відомих або недооцінених місць, віртуальні тури надають можливість їх пізнати. Також існує можливість створення віртуальних інтерактивних турів, що дозволить користувачам самостійно обирати маршрут та глибше досліджувати цікаві об'єкти і навіть взаємодіяти із ними.

Висновки. Навчання на краєзнавчій основі у системі сучасної освіти являється ефективним засобом здобуття не тільки теоретичних знань і практичних умінь. Краєзнавче діяльність формує в учнів глибоке розуміння свого регіону та сприяє активному розвитку пізнавальних здібностей школярів та розвиває їхній інтерес до пізнання не тільки території свого рідного краю, а й до пізнання світу. Краєзнавчий принцип особливий тим, що у поєднанні з іншими педагогічними принципами він реалізується на практичній діяльності учнів. Краєзнавчий принцип має можливість у Новій Українській школі забезпечити поєднання дослідницької роботи та творчого підходу.

Впровадження практичних завдань, де учні можуть самі досліджувати та вивчати певні аспекти своєї місцевості, допоможе зрозуміти їм значення краєзнавства в їхньому повсякденному житті і реалізує одну із ключових компетентностей Новій Української школи – навчання впродовж життя.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Варакута О., Гавришок Б. Реалізація краєзнавчого принципу вивчення географії засобами навчальних екскурсій. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія.* 2023. №54. С. 200–209.
2. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство.* 1994. №1–2. С. 3–6.
3. Ковальська К.В. Роль краєзнавчого принципу навчання у формуванні загальногеографічних знань учнів. *Географічна наука та освіта: від*

констатації до конструктивізму: Зб. наук. праць. 2018. С. 221–222.

4. Костриця М. Ю., Обозний В. В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1995. 223 с.

5. Костриця, М. Ю. Географічне краєзнавство в системі національного краєзнавства. *Краєзнавство.* 2001. № 1. С. 44–46.

6. Крамська З. М. Методологічні вимоги щодо реалізації принципу краєзнавства в умовах Нової української школи. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогічні науки.* 2018. С. 12.

7. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1994. 191 с.

8. Максютів А. О. Туристсько-краєзнавча діяльність та її виховний потенціал. *Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ.* 2013. №13. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/5106/1/TURY-ST%C2%B7S%27KO-KRAYeZNAVChA%20DIYaL%27NIST%27%20TA%20YiYi%20VYKhOVNYY%20POTENTsIAL.PDF>

9. Матіяш В. В. Функції та принципи педагогічного краєзнавства. *Наукове мислення. Десята всеукраїнська практично-пізнавальна інтернет-конференція.* 2013. URL: <https://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/40-desyata-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/147-funksiji-ta-printsipi-pedagogichnogo-kreznastva>

10. Мічуда В. В. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії. *Туризм і краєзнавство : зб. наук. праць.* 2014. URL: <http://ephseir.phdpu.edu.ua/bitstream/handle/8989898989/3337/%d0%92%d0%b8%d0%ba%d0%be%d1%80%d0%b8%d1%81%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%94%d0%b7%d0%bd%d0%b0%d0%b2%d1%87%d0%be%d0%b3%d0%be%20%d0%bc%d0%b0%d1%82%d0%b5%d1%80%d1%96%d0%b0%d0%bb%d1%83%20%d0%bd%d0%b0%20%d1%83%d1%80%d0%be%d0%ba%d0%b0%d1%85%20%d0%b3%d0%b5%d0%be%d0%b3%d1%80%d0%b0%d1%84%d1%96%d1%97.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

11. Огієнко Н. М. Дидактичні умови ефективного використання краєзнавчого матеріалу на уроках. Початкова школа. 1996. № 9. С. 43–45.

12. Прокопчук В.С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010. 240 с.

13. Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі. Київ: Рад. школа, 1984. 112 с.

14. Русова С. Вибрані педагогічні твори. Кн. 1. Київ: «Освіта», 1996. С. 304.

15. Чернов Б.О. Географічне краєзнавство і краєзнавчий принцип навчання: бібліографічний покажчик статей. Київ: Міленіум, 2017. 98 с.